

8 Mohammeds wereld in Egypte*

PETRA M. SIJPESTEIJN

Inleiding

De Arabische¹ overname van de Byzantijnse provincie Egypte in het midden van de zevende eeuw n. Chr. introduceerde een nieuw politiek regime in een nieuwe hoofdstad, Fustât, het tegenwoordige Caïro. De Arabieren brachten een nieuwe taal, Arabisch, een nieuwe religie, de islam, en nieuwe culturele, bestuurlijke en sociale gebruiken mee. Desalniettemin bleven veel zaken ongewijzigd, en zeker wat betreft het dagelijks leven ondervonden de Egyptenaren weinig verandering. Griekse, Koptische en Arabische papyri uit deze periode laten zowel de continuïteit als de veranderingen zien. Dit hoofdstuk onderzoekt hoe het Arabisch-islamitische Egypte voortbouwde op, reageerde op, en brak met het klassieke Byzantijnse Egypte.

Bronnen en methoden in de studie van de vroege islam

De afgelopen decennia zagen een revolutie binnen de historiografie van de vroege islam. Revisionistische historici kwamen halverwege de twintigste eeuw met belangrijke bezwaren tegen het gebruik van Arabische narratieve teksten als historische bronnen (zie hoofdstuk 2 van Van den Bent). Hun scepsis liet de wetenschap op dit gebied achter in een staat van defaitistische verlamming. Pas aan het einde

* Dit werk kwam tot stand met behulp van ondersteuning van de European Research Council, grantnummer 683194. Dit hoofdstuk bouwt voort op mijn artikel Sijpesteijn 2007. In het voorliggende artikel schenk ik extra aandacht aan de materiele cultuur en de religieuze aspecten en geef ik een uitgebreidere analyse van de mogelijke herkomst van deze gewoenten.

1 De discussie over de religieuze en etnische aard van de veroveraars die vanuit het Arabisch Schiereiland in de zevende eeuw grote delen van het Mediterrane gebied veroverden, is het onderwerp van recentelijke, hevige wetenschappelijke discussie. Zie Donner 2003; idem 2010; Webb 2016. Deze auteurs hebben respectievelijk beargumenteerd dat het islamitische en Arabische karakter van de veroveraars een resultaat van de veroveringen was, dat pas rond 700 duidelijk werd. Robert Hoyland (2014 en 2017) stelde vervolgens voor om de veroveraars derhalve aan te duiden als 'Arabian', d.w.z. uit Arabië afkomstig. In dit hoofdstuk identificeer ik de veroveraars als Arabisch op grond van hun Arabische taalgebruik, en omdat zij gebruiken en eigenschappen hebben die hen onderscheiden van de lokale Egyptische bevolking, maar die niet als islamitisch – in de zin van het volledig gevormde islamitische gedachtengoed dat vanaf de negende eeuw herkenbaar is – geduid kunnen worden. 'Islamitisch' gebruik ik in ruimere zin voor de Egyptische provincie, haar bestuurders en heersers, als onderdeel van het islamitische rijk dat uit de veroveringen ontstond.

van de twintigste eeuw nam een nieuwe generatie wetenschappers het op zich om deze impasse te doorbreken, en met behulp van alternatieve bronnen proberen zij om de gekleurde van de Arabische literaire bronnen heen te werken. Documenten en objecten uit de archeologie, papyrologie en oorkondeleer, numismatiek en epigrafie, maar ook literaire teksten geschreven buiten het islamitische rijk en buiten de islamitische traditie, gebruikt in samenspraak met Arabisch literair materiaal, hebben nieuwe inzichten verschaft. In combinatie met een andere belangrijke ontwikkeling – de studie van de relaties tussen de culturen die voorafgingen aan en gedeeltelijk tegelijkertijd bestonden met de islam, vooral de Late Oudheid en het antieke Arabië – resulteerde dit in een veelvoud van levendige meertalige en multidisciplinaire onderzoeken, die inzichten verschaften in de wereld van de opkomst van de islam en zijn vroegste geschiedenis. Dit werd gedaan met aandacht voor verschillende sociale lagen en historische processen.

De studie van vroeg-islamitisch Egypte heeft belangrijke bijdragen geleverd aan deze wetenschappelijke ontwikkelingen dankzij de rijke documentatie, bewaard in de vorm van papyri. Papyrus was het meest gebruikte schrijfmateriaal in het Middellandse Zeegebied en het Nabije Oosten, van het moment van introductie in het derde millennium v. Chr. tot aan de introductie van papier in de tiende eeuw n. Chr. Stroken gesneden uit de steel van de papyrusplant werden in een horizontale en verticale laag op elkaar gelijmd en gladgestreken, om zo een licht en duurzaam beschrijfbaar oppervlak te creëren. Dit materiaal werd al gebruikt in het antieke Arabië.² Toen de Arabieren in het Middellandse Zeegebied kwamen, bleven ze, net als de andere inwoners in dit gebied, vasthouden aan hun gebruik van papyrus, voor alle denkbare teksttypen. Persoonlijke en officiële brieven, decreten en verzoekschriften, contracten, schuldbewijzen, belastingdocumenten, overzichten van gevangenen, bekeerlingen, belastingbetalers, verslagen en rapporten van landgoederen en overheidsinstanties, korte notities om mensen naar het gerechtshof te roepen of voor een feest uit te nodigen, amuletten, schrijf oefeningen, medische recepten, fragmenten van theologische, juridische en literaire teksten – alles werd geschreven op papyrus. Aangezien de papyri gebruikt werden in het dagelijks leven en voor praktische zaken, werden ze weggegooid wanneer ze niet meer nodig waren. Daar papyrus van organisch materiaal gemaakt is, is het meestal geen lang leven gegund wanneer het blootgesteld wordt aan de elementen. In Egypte lag dat echter anders. De droge en onbruikbare woestijn waar de papyri vaak in werden achtergelaten, zorgde daar voor haast ideale omstandigheden om papyri langdurig te conserveren. Duizenden papyrusdocumenten bleven zo bewaard, vrijwel onaangetast, totdat ze aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste

² Sijpesteijn 2013, 1.

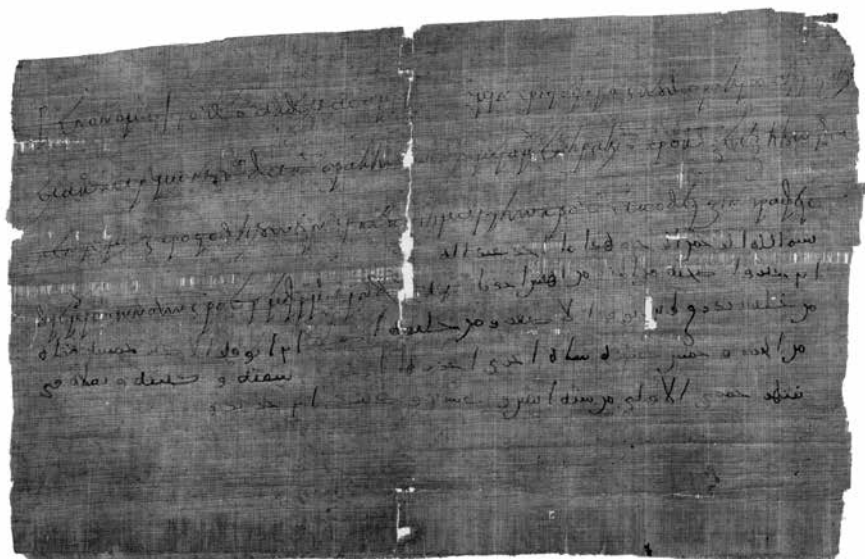
eeuw opgegraven werden als gevolg van de zoektocht naar oudheden. Eenmaal uit het zand bleken de papyri uniek en direct inzicht te geven in de dagelijkse aangelegenheden en activiteiten van de Egyptenaren onder islamitische heerschappij. Door schrift, taal, dagelijkse activiteiten, regels en instuties, zoals die tot uiting komen in de documenten van Arabisch Egypte, te vergelijken met die van Egyptische papyri uit de periode van voor de Arabische overname, is het mogelijk om te reconstrueren welke gebruiken de nieuwe heersers introduceerden in deze provincie, en welke wisselwerking deze hadden met lokale tradities en gebruiken.

Een nieuw regime

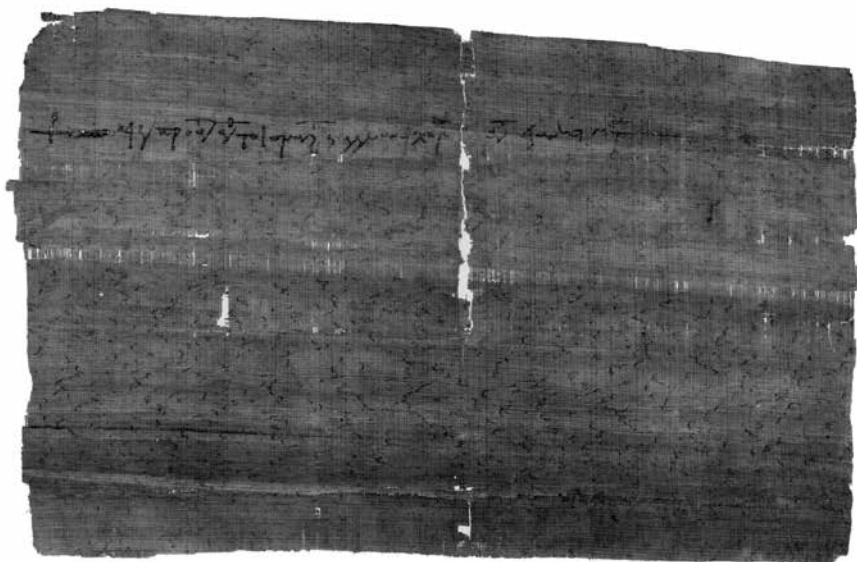
In het islamitische jaar 22 (643 n. Chr.) bewoog een Arabische eenheid, bestaande uit cavalerie, zwaarbewapende soldaten en mariniers, zich stroomopwaarts de Nijl op in een campagne om de zuidelijke gedeelten van Egypte te onderwerpen en belasting te innen. Tijdens hun tocht door Midden-Egypte verkregen zij 65 schapen van de lokale bevolking. Een ontvangstbewijs werd opgesteld in het Grieks en Arabisch, waarbij de ontvangst van de schapen minutieus werd vastgelegd. De tekst, behouden op papyrus en nu in de Oostenrijkse Nationale Bibliotheek, vertelt ons veel over de nieuwe heersers: hun manier van opereren, hun militaire en bestuurlijke organisatie, hoe zij met de lokale bevolking omgingen, in welke talen zij communiceerden en zelfs hun eetgewoonten.³

Het ontvangstbewijs werd geschreven in naam van de Arabische generaal die de leiding had over het leger dat Zuid-Egypte pacificeerde, ‘Abd Allāh b. Jābir. Het bewijs was voor Christophoros en Theodorakios, de christelijke Egyptenaren die de functie van *pagarch* (hoofd van een bestuurlijk district) van Ihnās (Grieks: Heracleopolite) bekleedden. De tekst werd gedateerd volgens de Byzantijnse indictiekalender in het Griekse deel, en volgens de hidjra-kalender in het Arabische gedeelte. De Griekse en Arabische gedeelten van het document werden geschreven door twee verschillende klerken – de notaris en diaken Johannes schreef het Griekse gedeelte, terwijl Ibn Ḥudayd het Arabische stuk schreef – die zich beiden hielden aan hun eigen schriftelijke en juridische tradities, met ogenschijnlijk weinig kruisbestuiving tussen de twee teksten. Grieks werd gebruikt in het Byzantijnse bestuur van Egypte en bleef de belangrijkste taal van het Arabische bestuur gedurende de eerste twee eeuwen van de Arabische overheersing. Koptisch, aan de andere kant, de laatste vorm van Egyptisch, werd onder de Arabieren geïntroduceerd in de kanselarij, waar het voorheen enkel werd gebruikt in private of semi-private juridische documen-

3 Grohmann 1952, 113-15. Voor de hierop volgende discussie, zie Sijpesteijn 2013, 67-69.

Figuur 1 Papyrus PERF 558 recto, ontvangstbevestiging van 65 schapen uit 643 n. Chr. (Österreichische Nationalbibliothek).

Figuur 2 Papyrus PERF 558 verso.

ten.⁴ Ondertussen werd het Arabisch ook direct ingevoerd als bestuurstaal, zoals in dit document. Het gebruik van het Arabisch, in vergelijking met het Grieks en Koptisch, was aanvankelijk beperkt.

De Arabische en Griekse delen van de tekst op onze papyrus geven dezelfde informatie, maar verschillen in focus en uitdrukking. De Griekse tekst identificeert de individuen in het document aan de hand van hun titels, inclusief een Griekse transcriptie voor het Arabische woord voor militaire commandant, *amīr* (Grieks: *amiras*), voor ‘Abd Allāh b. Jābir. De Arabische schrijver, daarentegen, gebruikte uitsluitend namen, maar maakte wel gebruik van patroniemen die ontbreken in het Grieks.⁵ In het Arabisch wordt verschil gemaakt tussen ‘vijftig schapen voor slachting en vijftien andere schapen’ (*khamṣīna shā’ min al-jazar wa-khamṣa ‘ashara shā’ ukhrā*), terwijl de Griekse lijst alleen het totale aantal schapen weergeeft in cijfers en in uitgeschreven letters, gevolgd door de kwalificatie ‘slechts’ (*mona*). Het Arabisch stelt dat de schapen gegeven worden aan ‘Abd Allāhs troepen voor slachting, terwijl het Grieks stelt dat ze onderdeel zijn van de *dapanē*, een technische fiscale term die refereert aan de opgelegde bijdragen die bedoeld waren om de Arabieren te onderhouden. Ten slotte is het Arabisch geschreven in de derde persoon, in lijn met de standaard in Arabische juridische documenten, terwijl het Griekse gedeelte van het document is opgesteld in de eerste persoon, en specificeert dat het document als bewijs dient voor het plaatsvinden van de transactie.⁶

Het ontvangstbewijs dat hierboven in detail besproken is, toont slechts een enkele stap van een uitgebreide procedure voor het vaststellen en innen van heffingen die door de Arabieren waren opgelegd aan de Egyptische bevolking. Aan het meenemen van goederen en het afgeven van ontvangstbewijzen voor de gevorderde producten en diensten gingen belastingaanslagen vooraf. Deze aanslagen bevatten, net als de ontvangstbewijzen, verwijzingen naar het gebruik om transacties vast te leggen ter referentie, leggen uit wat het doel is van de heffingen, en laten in hun algemeenheid zien dat er een berekenings- en registratiesysteem was dat zich uitstreckte van de hoofdstad Fustāt tot in de gehele provincie, vanaf het moment van aankomst van de Arabieren.

De Byzantijnse autoriteiten hadden ook belastingen geïnd, maar de Arabische bestuurders perfectioneerden het systeem en bouwden het uit. Ze verhoogden de hoeveelheid en breidden het scala aan producten uit die ze van de lokale bevolking eisten. Daarnaast zetten ze ook een systeem op waarin ze leveringen in natura or-

4 Cromwell 2017.

5 Sijpesteijn 2013, 67. Voor andere voorbeelden uit de vroege achtste eeuw, zie Sijpesteijn 2013, 119 n. 10.

6 Het blijft de vraag of de beweegreden voor het gebruik van de derde persoon in dit document gevormd werd door islamitische juridische voorschriften, of dat dit het resultaat is van Arabische gebruiken die van het Arabisch Schiereiland mee werden genomen naar Egypte door de veroveraars. Zie Sijpesteijn 2013, 68.

ganiseerden door betalingen in munten via ambachtslieden en tussenpersonen, zoals bakkers en wevers, om te zetten in producten.⁷ Ten grondslag aan dit systeem lag waarschijnlijk het besluit van de Arabieren om de veroverde gebieden niet onder de soldaten te verdelen, maar hen in plaats daarvan te belonen met een toelage en betalingen in natura door de lokale bevolking. Dit systeem werd later uitgebreid om andere groepen en projecten van het Arabische bestuur te ondersteunen. Vorderingen van veevoer, eten, kleding en onderdak voor soldaten, reizende bestuurders en hun dieren zijn vastgelegd in vele papyri.⁸ Een van deze Griekse belastingaanslagen werd uitgegeven in de naam van de veroveraar en gouverneur van Egypte 'Amr b. al-'Āṣ (d. 43 H./664 n. Chr.) zelf. Het is gericht aan de *pagarch* van het eerder genoemde Ihnās district, en eist dat een dorp in dit district in januari van 643 n. Chr. aan ene 'Āmir b. Asla', aanvoerder van een lokale eenheid van Arabische troepen, veevoer verkoopt. Dat veevoer moet verkocht worden voor een vaste prijs van 2 dinar per vier bundels, en daarnaast moet het dorp 'Āmir's manschappen gedurende drie dagen van onderdak voorzien. 'Zorg dat je er een ontvangstbewijs voor ontvangt,' waarschuwt 'Amr b. al-'Āṣ de *pagarch*, en hij voegt daaraan toe dat er geen andere troepen in het dorp ingekwartierd mogen worden. Een notitie op de achterkant van het document vermeldt dat het dorp Kephālē inderdaad het gevraagde veevoer leverde.⁹

Een andere set Griekse papyri vermeldt de belastingen geheven van het district van Hermopolite (Ashmūnayn) in Midden-Egypte, in de jaren na het arriveren van de Arabieren. De centrale kanselarij stuurde talrijke verzoeken om grondstoffen, hout, steen, mest en touw voor de bouw van publieke werken in Fustāṭ aan de *pagarch* en diens ambtenaren. Griekse en Koptische papyri leggen vast hoe dergelijke verzoeken terecht kwamen bij, en werden afgehandeld door, een lokale ambtenaar, Senouthious. Deze Senouthious was een klerk (Grieks: *notarios*) en een fiscaal en bestuurlijk ambtenaar (Grieks: *anystēs*), die onder de Byzantijnen dezelfde positie had bekleed als nu onder de Arabieren. In een zeker geval ontving hij het bevel om de wegen naar zijn dorp af te sluiten, en iedereen die probeerde de nieuw ingevoerde hoofdelijke belasting, ingesteld door de *amīr*, te ontduiken alsnog te laten betalen. Deze hoofdelijke belasting wordt in de Griekse papyrus *andrismos* genoemd, een nieuwe technische term voor een nieuw type belasting geïntroduceerd door de Arabieren.¹⁰ In hoeverre deze belasting moet worden gezien als gelijk aan de Koranische *jizya* wordt hieronder besproken.

7 Sijpesteijn 2013, 74.

8 Zie bijvoorbeeld de teksten in Grohmann 1957; Morelli 2001; idem 2010^a; Sijpesteijn 2013.

9 Kießling et al. 1997, n. 14443.

10 Morelli 2001, 19-24.

Een ander nieuw element in het belastingregime is de vorm van de belastingaanslagen en de ontvangsbewijzen die uitgegeven werden door de Arabische kanselarij. Men adopteerde het oude, juridische gebruik van het Nabije Oosten om juridische documenten in tweevoud, ‘dubbel’ op te maken. De Arabische fiscus introduceerde in Egypte het gebruik om officiële documenten van samenvattingen te voorzien, die niet te verwijderen waren van het document en die tegelijkertijd verborgen waren voor onbevoegde lezers.

Belastingaanslagen en ontvangsbewijzen bevatten de benodigde informatie dus tweemaal: eenmaal in een zichtbare en volledige tekst, en nogmaals onderaan het document, in een afgekorte vorm die werd opgerold en afgesloten met een zegel. Dit zegel werd alleen verwijderd om de daarmee beveiligde samenvatting te onthullen, in het geval van onenigheid of verdenking van corruptie. Griekse, Koptische en Arabische documenten uit Arabisch Egypte getuigen van deze praktijk.¹¹

Deze papyri laten zien dat de Arabieren hun eigen, goed ontwikkelde stijl van documentatie- en klerikale gewoonten introduceerden in Egypte, die anders was dan de lokale traditie. Zij begonnen ook nieuwe bestuurlijke, en mogelijk ook juridische, concepten en gewoonten. Het is ook duidelijk dat dit nieuwe belastingregime zich uitstrekte naar gebieden die ver verwijderd waren van de hoofdstad Fustāṭ en van de andere garnizoenen in Egypte waar de meerderheid van de Arabische troepen zich gevestigd hadden. Ten slotte getuigen de papyri van de geavanceerde administratie die ingesteld werd, enerzijds om de soort en frequentie vast te leggen van de heffingen die opgelegd werden aan de gemeenschappen, en anderzijds om zeker te zijn van de verantwoording en traceerbaarheid van transacties. Deze administratieve gebruiken, geïntroduceerd door de Arabieren, combineerden Nabije Oosterse, Perzische en Griekse (Byzantijnse) elementen. Hierbij lijkt het waarschijnlijk dat deze gebruiken een achtergrond in Levantijnse of gehelleniseerde Arabische gebruiken hebben, wat besproken zal worden in de conclusie van dit hoofdstuk.¹²

Consumptiepatronen en materiële cultuur

De papyri laten niet alleen zien hoe voedsel geleverd werd aan de Arabieren, maar ook hoe deze producten werden geconsumeerd. De Arabieren introduceerden hun eigen voedselvoorkeuren en materiële cultuur in Egypte. In de tweetalige ontvangstbevestiging die hierboven werd beschreven, zien we dat de Arabische troepen schapen voor de slacht ontvingen, waarschijnlijk voor eigen consumptie. Andere papy-

¹¹ Sijpesteijn 2012^a; Sijpesteijn 2018.

¹² Zie ook de discussie in Sijpesteijn 2013, 70.

ri bevestigen de Arabische voorliefde voor schapenvlees: ze registeren vorderingen van schapenvlees en boter door het Arabische bewind, bedoeld voor Arabische soldaten en ambtenaren.¹³ Deze Arabische voorkeur voor boter staat in contrast met de consumptie van olie in het pre-islamitische Egypte.¹⁴

Dan zijn er ook nog de grote hoeveelheden *hepsēma*, most ingekookt tot een siroop, die het Arabische bestuur van de Egyptische bevolking vorderde. Deze blijven tot op zekere hoogte een mysterie. De drank was bekend in Ptolemeïsch en Romeins Egypte, maar we komen hem veruit het meest tegen in de papyri uit de Arabische periode, direct vanaf het moment van aankomst van de Arabieren.¹⁵ De Arabieren bestelden de siroop in grote hoeveelheden voor hun zeelieden, voor de arbeiders die aan de vloten werkten en gehuisvest waren in de werven van Alexandrië, Clysmā, en het eiland Rhoda, en voor hun ambtenaren in de hele provincie.¹⁶ Aan de andere kant laten de grote aantallen wijnamforen die in Egypte zijn gevonden zien dat de wijnconsumptie, vooral van wijn geproduceerd in Palestina, onder het Arabische bewind steeg.¹⁷ De vroegste vermeldingen van land dat beheerd wordt voor de kalief vinden we ook in een contract voor werk in een wijngaard in de Fayyum oase en de productie van wijn.¹⁸

De papyri bevatten ook informatie over de materiële cultuur die ontstond in Egypte onder de Arabieren. Er is te weinig bekend over de vele gebouwen die direct na de verovering in de hoofdstad Fustāt werden gebouwd om te weten welke stijlen er werden geïntroduceerd. Het soort bouw materiaal en de bestuurlijke en ceremoniële doeleinden waar ze voor bedoeld waren, zijn in eerste instantie niet kenmerkend. Pas aan het begin van de achtste eeuw duiken er verzoeken op in de teksten voor bouwmaterialen en mankracht voor de bouw van moskeeën. Dan gaat het echter om Damascus en Jeruzalem, en niet om Fustāt. Pogingen om bouwwerken in Fustāt te verbinden aan de veronderstelde etnische achtergrond van de Arabische veroveraars zijn moeilijk te onderbouwen.¹⁹

Op andere gebieden is het mogelijk om veranderingen in de materiële cultuur te traceren aan de hand van papyri. De Arabieren gebruikten zegels op documen-

13 Morelli 2001, 255; idem 1996, 111-12; Sijpesteijn 2013, 408-15, 428-31.

14 Sijpesteijn 2013, 66 n. 115.

15 Zie als voorbeeld de bestelling van *hepsēma* in een Griekse papyrus gedateerd in 644 van Ashmūnayn (Grieks: Hermopolite) uit het Senouthiosarchieef (Kießling et al. 1997, n. 14219; Morelli 2010^a, 21-27).

16 Morelli 1996, 93-96, 112-13, 117-18.

17 Dixneuf 2011; Sijpesteijn 2013, 300-1. Zie ook het bewijs voor een verhoging van wijnproductie voor export in de late zevende en vroege achtste eeuw in Palestijnse wijngaarden (Avni 2014, 204-7).

18 Sijpesteijn & Worp 1983, 226-29.

19 Kubiak (1987, 61-64, 126) beschrijft dat de eerste laag van gebouwen in Fustāt Jemenitische kenmerken heeft, maar een exclusief Jemenitische achtergrond van de Arabische veroveraars in Egypte is onhoudbaar, iets wat Kubiak onderschrijft.

ten ter identificatie en voor het controleren van de toegang tot de inhoud van de tekst. Dit was gebruikelijk in het Nabije Oosten, inclusief Egypte. Maar het gebruik van zegels op documenten was onder de Arabieren ook aan innovatie onderhevig. Zij (her)introduceerden het Nabij-Oosterse, niet-Byzantijns-Egyptische gebruik van dubbele documenten in Egypte (zie hierboven). De vorm en decoratie van de zegels laat eveneens tegelijkertijd innovatie en continuïteit zien, met nieuwe vormen als resultaat.²⁰ Arabische, Byzantijnse en Sassanidische gebruiken werden door het gehele islamitische rijk gedeeld. Oosterse en westerse iconografie werd gecombineerd op de zegels van de Arabische bestuurders en andere individuen. Dieren, hemellichamen en teksten werden in de lokale Egyptische context gecombineerd om een nieuwe beeldtaal en decoratieve patronen te vormen. Afbeeldingen van halvemannen en sterren, vaker te vinden op Sassanidische zegels, werden zodoende gebruikt in de kanselarij van de Egyptische gouverneur Qurra b. Sharik (r. 90-96 H./709-14 n. Chr.), wiens zegel ook herten, andere vierpotige beesten, en zelfs mensen afbeeldde (afb. XI). Ook het gebruik om meerdere zegelafdrukken in klei te zetten werd vanuit het Sassanidische rijk in Arabisch Egypte geïntroduceerd. Maar de meervoudige afdrukken van de zegels op de Egyptische documenten behoren niet toe aan verschillende personen, zoals het geval is in de Sassanidische voorbeelden, maar zijn hetzelfde zegel dat meermaals gebruikt werd.²¹ Dit Sassanidische gebruik kwam naar Egypte, waar het werd aangepast aan het lokale gebruik. Het kreeg een nieuwe vorm en betekenis, door het proces van ‘veranderlijkheid van dingen door hercontextualisering’, zoals gedefinieerd door Nicholas Thomas.²²

Aan het begin van de achtste eeuw werden bestuurlijke gebruiken geïntroduceerd die grotere islamisering en Arabisering van het islamitische rijk beoogden. Deze maatregelen zijn het best te zien op de munten die uitgegeven werden door de islamitische overheid, waarop Arabische (Koranische) frasen de afbeeldingen van heersers en religieuze symbolen vervingen (afb. XII).²³ Binnen de islamitische kanselarij werden lokale talen uitgebannen, met als doel het Arabisch tot de enige bestuurs taal te maken. Zoals hierboven besproken, hield het gebruik van lokale talen zoals het Grieks en Koptisch in Egypte toch nog meerdere generaties stand. Maar uiteindelijk breidde het gebruik van het Arabisch zodanig uit, dat het door alle Egyptenaren gebruikt werd voor zowel privé- als officiële doeleinden, in geschreven en orale communicatie. Tegen de negende eeuw was Arabisch de geschreven voorkeurstaal van de meeste Egyptenaren en tegen de twaalfde eeuw bloeide de Egyptische, chris-

20 Sijpesteijn 2017, 655.

21 Sijpesteijn 2018.

22 Thomas 1991, 28.

23 Treadwell 2009.

telijke literatuur in het Arabisch. Een andere islamiserende maatregel was het verbod op het gebruik van kruistekens in het openbaar. De Griekse tekst in het tweetalige ontvangstbewijs voor de 65 schapen dat hierboven beschreven werd, werd voorafgegaan door een kruis, net als alle Griekse en Koptische teksten uit die periode. Er is ook nog een kruis te vinden in de handtekening van de klerk van de Griekse tekst. Dit symbool voor het christelijke geloof werd al snel vervangen door een of twee neutrale schuine strepen in de Griekse en Koptische documenten die geproduceerd werden onder of voor het Arabische bewind. De gewoonte om een tekst te beginnen met een kruis, ook in officiële teksten, kwam tot in de achtste eeuw toch nog af en toe voor.²⁴

Afbeeldingen ontbraken ook in door de staat gesponsorde religieuze gebouwen, zoals de grote moskeeën in Jeruzalem, Medina en Damascus, die in de vroege achttiende eeuw werden gebouwd. De zegels die ambtenaren van de Arabische kanselarij in Egypte op documenten gebruikten, bleven daarentegen doorgaans afbeeldingen van mensen en dieren bevatten. Het is duidelijk dat administratieve maatregelen die in het politieke centrum van het rijk werden geïntroduceerd, niet op hetzelfde moment in het hele rijk geïmplementeerd werden. Evenmin werden alle administratieve domeinen als gelijkwaardig gezien: meer private objecten zoals als zegels en documenten weerstonden makkelijk de impuls richting imperiale standaardisering.

Islamitische heerschappij?

De komst van de Arabieren had dus een duidelijk effect op de documentaire en materiële overblijfselen in Egypte, wat laat zien dat de nieuwe heersers eigen gebruiken en gewoonten meenamen die verschilden, maar ook interacteerden met de lokale praktijken. In hoeverre kunnen de veranderingen die te vinden zijn in de documenten gelinkt worden aan een nieuw religieus regime? Het Griekse gedeelte van het in 22 H./643 n. Chr.-gedateerde tweetalige Grieks-Arabische ontvangstbewijs voor 65 schapen komt grotendeels overeen met de stijl en gebruiken van pre-islamitisch Egypte, inclusief het kruis waarmee de tekst begint. Ook op andere aspecten laat het Griekse deel van dit officiële document, geproduceerd door en voor de Arabische en de Egyptisch-Griekse overheid, lokale Egyptische gebruiken zien.

Desalniettemin bevat de Griekse tekst een opvallende aanwijzing dat de context waarbinnen het document geschreven werd wel degelijk enige invloed van religieuze aard uitoefende op de Griekse tekst. De Arabische tekst start met de bekende aanroeping 'in de naam van God, de Barmhartige, de Erbarmer' (*bi-sm allāh al-rahmān*

²⁴ Rémondon 1952, 259.

al-rahīm). De Griekse aanroeping, daarentegen, leest 'in de naam van God' (*in onoma tou theou*). Hoewel deze uitspraak zeer zeker acceptabel was voor het christelijk-Egyptische publiek, is het een duidelijke breuk met het gebruik in Griekse en Koptische documenten uit die tijd. Die startten immers met het benoemen van God, de Zoon en de Heilige Geest, of een variatie daarop, maar niet uitsluitend met God.²⁵

Het Grieks-Arabische ontvangstbewijs voor de 65 schapen is in het Griekse gedeelte gedateerd aan de hand van de Byzantijnse indictiekalender, waarbij gebruik werd gemaakt van een Koptische maandnaam. Het Arabische deel is gedateerd als in 'de latere Jumādā van het jaar 22'. Hoewel de papyrus niet aangeeft welke kalender hier gebruikt werd, wijst de correlatie van de twee data als vallend in het jaar 643 n. Chr. erop dat het Arabische deel gedateerd werd volgens de hidjra-kalender. Het hidjra-jaar wordt in Griekse en Koptische papyri soms geïdentificeerd met de uitdrukking 'volgens de Saracenen' (*kata sarakēnous*) of 'volgens de Arabieren' (*kata arabas*). De Arabische teksten geven echter geen equivalente wijze om de kalender te identificeren.²⁶ Aan de andere kant suggereert de Arabische uitdrukking 'volgens de gebruiken van de gelovigen' (*'alā sunna qaḍā' al-mu'minīn*), terug te vinden met betrekking tot dateringen in verschillende vroege juridische documenten, dat het juridische bewind een religieuze associatie had.²⁷ Het belangrijkste om op te merken is echter dat de Arabieren dus door hun hele rijk een kalender invoerden die refereert aan een gebeurtenis die plaatsvond in het jaar 622 n. Chr., en die belangrijk genoeg werd geacht om een nieuwe tijdsrekening in te luiden. Hidjra-jaren geven een absolute datum in Griekse, Koptische en tweetalige Arabisch-Griekse documenten gerelateerd aan de fiscale administratie.²⁸ Dat de hidjra-kalender ook een imperiaal, en wellicht zelfs een religieus karakter werd toegedicht, wordt gesuggereerd door een reactie in het gebruik van dateringssystemen die te zien is in Griekse en Koptische papyri. Een kalender gebaseerd op Keizer Diocletianus' regering, die in 284/5 n. Chr. begon, en later bekend werd als het 'tijdperk van de Martelaren', werd in Egypte aanvankelijk uitsluitend gebruikt voor horoscopen en grafstenen.²⁹ Pas na de Arabische verovering is het gebruik van dit 'tijdperk van Diocletianus' ook te zien in papyri. De eerste vindplaats van het gebruik van deze kalender in documenten is een Griekse papyrus gedateerd in 657/8 n. Chr. In Koptische documenten komt het voor vanaf de achtste eeuw.³⁰ Het impliceert dat Egyptische niet-moslims 'hun' Diocletiaanse kalender tegenover de hidjra-kalender plaatsten.

25 Bagnall & Worp 2004, 99-102, 292-95.

26 Worp 1985; Bagnall & Worp 2004, 300.

27 Bruning 2015, 352-74.

28 Worp 1985, 114-15.

29 Bagnall & Worp 2004, 64.

30 Bagnall & Worp 2004, 63-87.

Er is geen verwijzing naar islam, moslims of Mohammed in de papyri of in andere documentaire bronnen van voor het jaar 691.³¹ In het in 22 H./643 n. Chr.-gedateerde tweetalige ontvangstbewijs worden de nieuwe heersers simpelweg ‘metgezellen’ (*aṣḥāb*) genoemd in het Arabisch, terwijl ze in het Grieks worden geïdentificeerd als *sarakēnoi* en *mōagaritai* – een transliteratie van het Arabische *muhājirūn*. *Sarakēnos* verwijst in pre-islamitische en islamitische Egyptische papyri naar individuen van vermeende ‘Arabische’ afkomst.³² *Muhājirūn* is het woord dat gebruikt wordt in Syrische (*mahgraye*) en Griekse (*mōagaritai*) bronnen uit Syrië en Egypte voor de Arabische nieuwkomers. Het refereert aan de migratie die de overwinnaars van hun geboorteplek naar nieuwe territoria bracht.³³ *Mu’minūn*, gelovigen, is een andere term die gebruikt werd om de Arabieren aan te duiden. Eerder noemde ik al het gebruik van de uitdrukking ‘volgens de gewoonten van de gelovigen’. De kalief wordt over het algemeen de ‘prins van de gelovigen’ genoemd, *amīr al-mu’minīn*, ook in de Griekse en Koptische transliteratie. Er is een uniek geval in een late zevende-eeuwse Griekse papyrus van *prōtosymboulos*, eerste raadgever, als aanduiding van de kalief.³⁴ Dit is het enige geval uit deze vroege periode waarin de kalief als individu en niet als vertegenwoordiger van het bewind genoemd wordt. In de papyri worden paleizen, onderhoud en andere verwijzingen naar uitgaven van de kalief genoemd, meestal in relatie tot leveringen en bijdragen die gedaan moeten worden door de Egyptenaren. De titel *amīr al-mu’minīn* wordt gebruikt op monumentale inscripties voor de kalief Mu‘āwīya (40-60 H./661-80 n. Chr.) en ook op protocolteksten. Dit zijn de bladen die aan papyrusrollen toegevoegd werden in de staatsateliers en die de namen van de Egyptische gouverneur en de kalief bevatten onder wiens heerschappij de papyrus geproduceerd was. Tenslotte worden het imperiale bestuur en de individuen die hier werkzaam zijn af en toe geïdentificeerd als zijnde in dienst van de *amīr al-mu’minīn*.

De nieuwe heersers van Egypte werden dus met hun eigen namen en terminologie aangeduid in de documenten, maar deze termen waren niet exclusief of herkenbaar islamitisch of zelfs maar religieus.³⁵ Deze termen benadrukken dat de nieuwe heersers anders waren dan de lokale bevolking, maar laten niet zien hoe deze verschillen religieus bepaald waren. In de zevende eeuw refereerde *mu’minūn* wellicht

31 De eerste komen voor op een grafsteen gedateerd ‘10 Dhū al-Qa’da 71’ (19 april 691), nu in het Museum van Islamitische Kunst in Caïro. Voor de publicatie van de inscriptie, zie El-Hawary 1932.

32 Mayerson 1989.

33 Crone 1994.

34 Sijpesteijn & Worp 1983, 226-29. Voor de betekenis van *amīr*, zie Sijpesteijn 2013, 117-23; Morelli 2001, 21; idem 2010^a, 16-17; idem 2010^b.

35 Donner 2010, die stelt dat de vroegste veroveraars een inclusief monotheïstisch karakter hadden.

aanhangers van verschillende monotheïstische religies.³⁶ *Muhājirūn*, daarentegen, duidt erop dat de nieuwkomers uit Arabië gemigreerd waren als onderdeel van de grote veroveringen.

Hoe was hun relatie *vis-à-vis* de Egyptenaren? Het is duidelijk dat het verschil niet zozeer werd gemaakt tussen Egyptische christenen en joden aan de ene kant, en islamitische Arabieren aan de andere kant, maar eerder tussen de onderdaan en heerser, of tussen belastingbetalers en zij die inkomsten ontvingen uit het land en de bevolking daarvan. Met andere woorden, de tegenstelling werd gedefinieerd in economisch-politieke termen, meer dan in religieuze. Dit wordt bevestigd door de manier waarop de Egyptenaren worden geïdentificeerd in de papyri. Egyptenaren worden niet beschreven als ‘christenen’ of ‘joden’, maar als ‘mensen van het land’, *ahl al-arḍ*. De termen *aqbāt*, Kopten (ev. *qibt*), en *qibtī*, Koptisch komen ook voor, maar niet met de puur miafysische, christelijke connotatie waarmee het in de hoge Middeleeuwen gebruikt werd. *Qibt*, de Arabische vertaling van het Griekse Aegyptos, verwijst per slot van rekening naar de inwoners van de provincie, onafhankelijk van hun religie, en dat is ook de betekenis die het in de Arabische documenten heeft.³⁷ Vroege verwijzingen in de papyri naar de *dhimma*, de bescherming die niet-islamitische bewoners geboden werd in overwinningsverdragen, hebben een puur politiek-administratieve betekenis, en geen expliciet religieuze.³⁸ In een classificatie van de verschillende groepen inwoners, daterend in 168 H./874 n. Chr., worden de *ahl al-dhimma*, ‘mensen van het verbond’, opgenomen als een restcategorie van landeigenaren en agrarische arbeiders, die vermoedelijk allen Egyptische niet-moslims waren.³⁹ In een tekst van de financieel bestuurder Sufyān b. Qur‘a voor de gouverneur ‘Abd Allāh b. Musayyab (in functie in 176 H./793 n. Chr.) wordt er naar de bewoners van de districten Ihnās en al-Bahnasā en de bijbehorende oase verwezen als ‘moslims en beschermde mensen’ (*ahl al-dhimma*), maar ook hier gaat het om hun juridische status in plaats van om hun religie.⁴⁰ Met andere woorden, de niet-islamitische Egyptische plattelandsbevolking werd in deze teksten geïdentificeerd op grond van de politiek-economische groep waarvan ze deel uitmaakten, en niet op grond van hun religie. Er wordt maar een groep niet-moslims met de term *ahl al-dhimma* aangeduid. Pas in de negende eeuw n. Chr., tweehonderd jaar na de aankomst van

36 Donner 2010.

37 Sijpesteijn (nog te verschijnen).

38 Voor een discussie van het gebruik van deze term in juridische bronnen, evenals de eerste vindplaats van de term in een papyrus uit Nessana, zie Hoyland 2014, 55-57. Zie ook de discussie over de duidelijke relatie tussen pre-islamitische gebruiken en deze verdragen in Levy-Rubin 2011, chapter 1.

39 De overige categorieën zijn landeigenaren (*anbāt*), grootlandeigenaren (*jamājim anbāt*) en voortvluchtige landeigenaren (*jawālī*). Naar Diem 1984, 136-41.

40 Grohmann 1952, 132-34.

de Arabieren in Egypte, worden religieuze identiteitsmarkeringen, evenals etnische en geografische aanduidingen, gangbaar in de Egyptische teksten. Het is het resultaat van een diepgaande herconfiguratie van het demografische landschap, ten gevolge van migratie en bekering.⁴¹

De identificerende termen die gebruikt werden voor de nieuwe heersers geven aan dat zij ten opzichte van de lokale bevolking een afzonderlijke en herkenbare groep vormden, met hun eigen linguïstische, culturele en administratieve gebruiken. Hoewel deze termen niet wijzen op een exclusief islamitische identiteit, zijn er toch enige aanwijzingen dat de Arabieren ook herkenbare religieuze ideeën en gewoonten hadden die hen onderscheidden van de lokale bevolking. Hierboven zagen we al hoe de nadruk op exclusief monotheïstische uitdrukkingen van geloof zijn weg vond in de aanhef van documenten. Sommige elementen in de Arabische papyri kunnen worden gekoppeld aan islamitische juridische voorschriften die besproken worden in latere wetboeken. Een voorbeeld hiervan is de juridische status van documenten. Het eerdergenoemde tweetalige Arabisch-Griekse ontvangstbewijs bevat een Griekse zin die ontbreekt in de Arabisch versie: 'Als bewijs hiervan [van het afleveren van 65 schapen] heb ik dit document opgesteld.' Volgens het islamitisch recht is het echter niet de geschreven documentatie van een juridische transactie dat als bewijs dient, maar het waarnemen van de transactie door twee mannelijke (of vier vrouwelijke) moslimgetuigen. De verschillende juridische statussen van geschreven documenten in Romeins en islamitisch recht verklaart mogelijk waarom deze zin ontbreekt in het Arabische gedeelte. Sterker nog, dit deel van het ontvangstbewijs bevestigt op andere wijze deze zelfde islamitische, juridische bepaling. Waar het Griekse gedeelte van het document geschreven is in de eerste persoon, is de Arabische helft geschreven in de derde persoon. Dit sluit aan bij de opzet van islamitische juridische documenten, die geschreven zijn vanuit het oogpunt van de getuigen van een transactie.⁴² Hoewel er niet veel Arabische juridische documenten uit de eerste twee islamitische eeuwen bekend zijn, zien we dat de overgrote meerderheid deze vorm aanhoudt.⁴³ Andere vroege Arabische documenten bevatten verwijzingen naar islamitische juridische instellingen en concepten die later in detail besproken werden in wetboeken.⁴⁴

Slechts enkele papyri uit de eerste twee islamitische eeuwen verwijzen naar islamitische rituelen. We vinden verzoeken voor Egyptische bijdragen in natura, munt en mankracht voor het bouwen van de grote imperiale moskeeën in Jerusalem en

41 Sijpesteijn (nog te verschijnen); Sijpesteijn 2011^b.

42 Deze observatie is ook besproken in Sijpesteijn 2013, 68.

43 Er zijn slechts twee documenten bekend die zijn geschreven in de subjectieve, eerste persoon.

44 Sijpesteijn 2013, 68-69.

Damascus in de vroege achtste eeuw, maar vóór de negende eeuw vinden we geen verwijzingen naar moskeeën in Egypte.⁴⁵ Een uitzondering is de hadj, de islamitische pelgrimage naar Mekka. Een Arabische brief, uit de periode 86-99 H./705-17 n. Chr., laat zien hoe twee leden van de Egyptische bestuurlijke elite hun zaken op orde brengen om zich aan te kunnen sluiten bij de pelgrimskaravaan van de kalief.⁴⁶ Andere brieven uit de achtste eeuw geven verdere informatie over de praktische en spirituele voorbereiding voor de hadj.⁴⁷ De papyri laten ook zien dat moslims in Egypte zakat (*ṣadaqa/zakāt*) betaalden, de aalmoesbelasting die gelovigen verplicht betalen, vanaf het tweede kwart van de achtste eeuw. Deze belasting op het bezit van moslims lijkt in deze tijd meer te functioneren als een fiscale heffing dan als religieuze plicht.⁴⁸ Op vergelijkbare wijze kunnen we de hoofdelijke belasting die tijdens de eerste generatie van de Arabische heerschappij in Egypte werd geïntroduceerd onder de nieuwe (Griekse) term *andrismos* uitleggen: als een relatief eenvoudige manier voor het nieuwe regime om geld op te halen. Desalniettemin kan het ook worden geïnterpreteerd als een realisatie van de hoofdelijke belasting (*jizya*) geheven op niet-islamitische monotheïsten, die genoemd wordt in de Koran.⁴⁹ De Koranische term *jizya* duikt vanaf de vroege achtste eeuw op in Arabische papyri, maar heeft de bredere en meer algemene betekenis van belastingen geheven in geld, in plaats van uitsluitend de hoofdelijke belasting.⁵⁰ De Arabische termen die in de papyri gebruikt worden voor de hoofdelijk belasting zijn *jizyat al-ra's* en, vanaf de vroege negende eeuw, *jāliya*. Deze tributen werden in het algemeen toegepast op overwonnen volkeren door heersers. Maar ook hieraan kunnen we geen ontegenzeggelijk religieus karakter toeschrijven: niet in de toepassing ervan, noch in de Arabische terminologie.⁵¹

Termen, concepten en voorschriften die in latere theologische en juridische verhandelingen besproken worden als onderdeel van een volledig ontwikkeld religieus-juridisch islamitisch systeem zijn al aanwezig in het papyrologisch materiaal van de eerste twee eeuwen van islamitische heerschappij in Egypte. Het is onmogelijk vast te stellen of deze verwijzingen onderdeel uitmaken van een systeem dat volledig gebaseerd is op een op dat moment al aanwezige islam, of dat zij onderdeel zijn van een Nabije Oosterse (of Arabische) religieuze en juridische cultuur. Deze Nabije Oosterse juridische en religieuze cultuur zou dus ook aan de basis kunnen

45 Morelli 1998.

46 Sijpesteijn 2014.

47 Younes 2013, 220-22.

48 Sijpesteijn 2013, 172-98.

49 Morelli 2001, 19-24; Sijpesteijn 2013, 72-73.

50 Frantz-Murphy 2001, 143; Morimoto 1981, 53-62, 136.

51 Morimoto 1981, 176; Frantz-Murphy 2001, 143. *Jizya* werd de algemene term voor hoofdelijke belasting in latere middeleeuwse documenten (Frantz-Murphy 2001, 143).

liggen van de islamitische wetgeving en religie, die in deze tijd werd aangepast aan, en afgestemd op, een nieuwe sociaalpolitieke realiteit in het islamitische rijk, in wisselwerking met de culturen die men tegenkwam in de veroverde gebieden.⁵²

Patronen van innovatie en invloed

De Arabische verovering van Egypte is goed te vergelijken met antieke en middel-eeuwse Nabije Oosterse patronen van regimeverandering.⁵³ De Arabieren eigenden zichzelf de hoogste posities toe, waaronder die van gouverneur, hoofdrechtter, belastinginner, en hoofd van de ordehandhaving in de hoofdstad. Daarnaast vervingen ze een klein aantal van de lokale ambtenaren door aan hen gelieerden. Het gros van zowel de bestuurlijke organen als de ambtenaren zelf bleef echter onveranderd. Ook het voortdurende gebruik door de Arabische kanselarij in Fustāṭ en in de rest van de provincie van de bestuurstalen, terminologie en symbolen zoals gebruikt in Byzantijns Egypte, droeg bij aan de continuïteit. Het waren dus dezelfde mensen die de leiding hadden over het bestuur. Zij voerden hun verantwoordelijkheden op een wijze en in een taal die weinig verschilden van wat daarvoor gebruikelijk was. Kort gezegd, de Arabische overname in de zevende eeuw werd gekarakteriseerd door een overwegend gevoel van continuïteit. Dit was, zoals ik elders ook gesteld heb, het resultaat van zowel strategische keuzes door het regime als van de omstandigheden waarin de Arabische overname plaatsvond.⁵⁴ Het invoeren van Arabische heerschappij in Egypte gebeurde volgens patronen van regimeveranderingen in het Nabije Oosten, maar het voortduren van deze situatie in Egypte was het resultaat van specifieke historische omstandigheden. Pas zo'n zestig jaar nadat de Arabieren hun bewind in Egypte gevestigd hadden, werden de rijksbrede hervormingen – geïnitieerd door de Omajjadische-Marwanidische kaliefen in Damascus – ingevoerd. Deze hervormingen hadden tot doel om meer islamisering en Arabisering teweeg te brengen binnen het bestuur en de administratie. Gedeeltelijk gemotiveerd door interne ontwikkelingen binnen het kalifaat, waaronder financiële druk, bleken de Arabische heersers sterk en zelfverzekerd genoeg om een fundamentele reorganisatie uit te voeren.

Het verhaal van continuïteit, zoals de aanvankelijk geldende aanpak in het bestuur van Egypte, waarbij grootschalige veranderingen pas twee generaties later

⁵² Zie ook het idee van een gedeelde laatantieke Nabije Oosterse basis voor de Korantekst, Arabische historiografie, en ideeën over vroomheid en geweld (Sizgorich 2004; idem 2009).

⁵³ Sijpesteijn 2007, 197-98.

⁵⁴ Sijpesteijn 2013, 84; idem 2007, 186-91.

plaatsvinden, heeft nog een dimensie. De papyrologische documentatie laat zien dat de Arabieren, hoewel zij aanvankelijk de administratieve, fiscale en bestuurlijke structuren en organisaties intact lieten, tegelijkertijd nieuwe administratieve, klerikale en fiscale innovaties doorvoerden. De nieuwe heersers gebruikten een nieuwe taal, inden nieuwe belastingen gebaseerd op een nieuwe economische infrastructuur, en produceerden documentatie die zowel omvangrijker was als een ander doel diende dan die van hun voorgangers. Instellingen zoals de *dīwān*, het persoonsregister op basis waarvan de Arabieren in Egypte een toelage kregen, de *'aṭā'*, de seizoensgebonden beweiding van rijdieren die gebruikt werden in militaire campagnes, en de *cursus*, de jaarlijkse rooftochten in Byzantijnse landen, vroegen om uitgebreide documentatie en registratie. Gedocumenteerd op papyrus vinden we lijsten van Arabische 'metgezellen' (*aṣḥāb*) en andere documenten gerelateerd aan de organisatie van, en de betaling van de toelagen aan, de Arabische troepen en hun families.⁵⁵ Censussen en grootschalige landmetingen resulteerden in gedetailleerde rapporten betreffende landbezit, beschrijvingen van eigendommen en persoonlijke omstandigheden.⁵⁶ De nieuwe heersers en de bestuurlijke maatregelen die zij troffen, hadden duidelijk het doel om de grondexploitatie en het inkomen dat hieruit voortvloeide te maximaliseren. Tegelijkertijd hadden de Egyptenaren zelf net zoveel profijt van deze documentatie als de Arabische autoriteiten. Van ontvangstbewijzen voor leveringen, gedaan aan de Arabische troepen die door het platteland reisden, tot belastingaanslagen en ontvangstbewijzen voor reguliere belastinginning, de papyrusdocumenten getuigen van een opvallende cultuur van controle en verantwoording. Andere vroege Arabische documentatie spitst zich toe op het reguleren van betalingen aan armen en wezen, wat blijkbaar van belang was voor de autoriteiten.⁵⁷

Deze nieuwe administratieve praktijken en instituten zorgden voor een nieuw vocabulaire, waaronder Arabische titels en andere woorden die getranscribeerd werden naar het Grieks. We vinden ook Koptische en Griekse technische termen, waaronder woorden die vertaald waren uit het Latijn, of woorden van Latijnse origine die niet gebruikt werden in Egypte vóór de komst van de Arabieren. *Symboulos* voor gouverneur en *prōtosymboulos* voor kalief worden bijvoorbeeld voor het eerst aangetroffen in Griekse papyri uit Arabisch Egypte, net als *amiras* en *amiralmounnin* als Griekse transliteraties van Arabische termen voor deze functionarissen. Eerder noemde ik al *andrismos* voor hoofdelijke belasting en *cursus* voor de jaarlijkse isla-

55 Sijpesteijn 2008; Sijpesteijn 2011^a; Morimoto 1994; Bouderbala (nog te verschijnen).

56 al-Qāḍī 2015.

57 Khan 1994 I; Sijpesteijn 2011^a; idem 2012^b.

mitische rooftocht in Byzantium, en zo zijn er nog vele andere voorbeelden.⁵⁸ Ook administratieve praktijken werden ingevoerd door de nieuwe heersers, zoals het gebruik van zegels om te toegang tot informatie in documenten te controleren, de uitbreiding van het heffen van belastingen in natura en het systeem dat dit überhaupt mogelijk maakte. Ten slotte laten de papyri ook zien dat de nieuwe heersers andere voedselvoorkeuren en culturele gebruiken hadden.

Het is dus duidelijk dat de Arabieren een administratieve, materiële en mogelijk zelfs religieuze en juridische cultuur introduceerden die hen onderscheidde van de lokale bevolking. Dat de nieuwe heersers ervaren bestuurders waren, wordt niet alleen duidelijk uit de hierboven beschreven administratieve vernieuwingen, maar ook uit het evenwicht dat ze vonden tussen het doorvoeren van veranderingen en het accepteren van continuïteit, tussen samenwerking met de lokale bevolking en het opleggen van hun heerschappij. Bovendien was het Arabische bestuur meer gedreven door economische en administratieve belangen dan door religie. Sommige Griekse woorden die voor het eerst voorkomen in de papyri van Arabisch Egypte duiden bijvoorbeeld op een Levantijnse achtergrond.⁵⁹ De Arabische woorden en namen die in transliteratie opduiken in Griekse papyri uit het zuiden van Jordanië en de Negev-woestijn, en dateren van voor de Arabische overname, laten andere linguïstische kenmerken zien dan die in de papyri die stammen uit de tijd na de komst van de Arabieren. De Arabische namen en woorden in de Griekse papyri van voor de verovering zijn hellenistischer dan die uit latere papyri. Dit suggereert dat het een nieuwe Arabischtalige groep was die dominant werd in dit gebied na de verovering, een die minder geïntegreerd was in het Griekssprekende milieu dan zij die hen voorgingen.⁶⁰ Tegelijkertijd laten Griekse papyri uit het Egypte van na de verovering gehelleniseerde Arabische namen zien, wat suggereert dat er met de verovering ook een migratiebeweging van gehelleniseerde sprekers van het Arabisch van de Levant naar Egypte plaatsvond.⁶¹ Andere Arabische namen in de Egyptische papyri van na de verovering laten andere linguïstische kenmerken zien die wijzen op een niet-gehelleniseerde achtergrond, wat suggereert dat er simultaan een instroom uit Arabië was.⁶² Het is opvallend dat wanneer Arabisch-islamitische bestuurders in Egypte opduiken, aan het einde van de zevende eeuw, ook zij een gehelleniseerde achter-

⁵⁸ Zie hiervoor Sijpesteijn 2013, 69-71.

⁵⁹ Morelli 2002.

⁶⁰ Al-Jallad 2017.

⁶¹ Zie bijvoorbeeld de gehelleniseerde vorm van Atias voor het Arabische 'Aṭīyya, de eerste Arabisch-islamitische bestuurder die we in de papyri terugvinden. Hij stond aan het hoofd van een lokaal district in Egypte van 694 tot 697 n. Chr. (Sijpesteijn 2013, 201).

⁶² De naam Ḥudayd, de klerk die het Arabische gedeelte van de Arabisch-Griekse papyrus uit 643 schreef, is daarentegen met een *wāw* aan het einde geschreven, wat wijst op een niet-gehelleniseerde achtergrond. Ik bedank Ahmad Al-Jallad voor zijn uitleg hierover. Zie diens bijdrage aan deze bundel, hoofdstuk 10, figuur 11.

grond lijken te hebben. Mogelijk bouwden zij op administratieve en bestuurlijke ervaring die zij in het Byzantijnse rijk hadden opgedaan, en die werd overgebracht naar Egypte binnen dezelfde populatie. Als Arabieren, maar ook doordrenkt van Byzantijnse culturele en administratieve gebruiken, waren deze mannen buitengewoon aantrekkelijk als uitvoerders van de administratieve veranderingen. Ook Sassanidische administratieve invloeden en iconografische tradities bereikten Egypte onder de Arabieren, doordat culturele gebruiken door het volledige islamitische rijk werden uitgewisseld. Culturele en administratieve gebruiken werden dus direct na de verovering in Egypte geïntroduceerd door de nieuwe heersers en in de decennia die daarop volgden, voortbordurend op Nabije Oosterse en Romeins-Byzantijnse gebruiken uit Arabië en het Nabije Oosten, waaronder Egypte.

Conclusie

Het papyrologische materiaal uit Arabisch Egypte laat zien hoe een nieuwgevestigde heerschappij het dagelijks leven van de Egyptenaren en Arabieren aldaar beïnvloedde. Door veranderingen te contrasteren met de zaken die hetzelfde bleven, is het mogelijk om de administratieve, materiële en culturele bagage die de nieuwe heersers meenamen naar Egypte te reconstrueren. Tegelijkertijd laten de papyri zien dat de nieuwe heersers, met hulp van hun Egyptische partners, een delicaat evenwicht wisten te vinden tussen conservatisme en innovatie, continuïteit en verandering, om zo een succesvolle transitie van een overwonnen samenleving naar een functionerend islamitisch rijk te faciliteren.

Bibliografie

- Al-Jallad, Ahmad. 2017. 'The Arabic of the Islamic Conquests: Notes on Phonology and Morphology Based on the Greek Transcriptions from the First Islamic Century', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 80: 419-39.
- Avni, Gideon. 2014. *The Byzantine-Islamic Transition in Palestine: An Archaeological Approach*, New York: Oxford University Press.
- Bagnall, Roger S. & Klaas A. Worp. 2004. *Chronological Systems in Byzantine Egypt: Second Edition*, Leiden: Brill.
- Bouderbala, Sobhi. Nog te verschijnen. 'An Occasion for Exploration and Exploitation of a Newly Conquered Countryside: The Spring-grazing of the *Jund* in the Delta and Middle Egypt', in: Alain Delattre et al., edd. *Authority and Control in the Countryside: Late Antiquity and Early Islam, Continuity and Change in the Mediterranean 6th-10th Century*, Leiden: Brill.

- Bruning, Jelle. 2015. 'A Legal *Sunna* in *Dhikr Ḥaqqs* from Sufyanid Egypt', *Islamic Law and Society* 22: 352-74.
- Cromwell, Jennifer A. 2017. *Recording Village Life: A Coptic Scribe in Early Islamic Egypt*, Ann Arbor: University of Michigan University Press.
- Crone, Patricia. 1994. 'The First-Century Concept of *Ḥiġra*', *Arabica* 41: 352-87.
- Diem, Werner. 1984. 'Einige frühe amtliche Urkunden aus der Sammlung Papyrus Erzherzog Rainer (Wien)', *Le Muséon* 97: 109-58.
- Dixneuf, Delphine. 2011. *Amphores égyptiennes: Production, typologie, contenu et diffusion (IIIe siècle avant J.-C.–IXe siècle après J.-C.)*, Alexandrië: Centre d'Études Alexandrines.
- Donner, Fred M. 2003. 'From Believers to Muslims: Confessional Self-Identity in the Early Islamic Community', *Al-Abhath* 51: 9-53.
- Donner, Fred M. 2010. *Muhammad and the Believers*, Cambridge: Harvard University Press.
- El-Hawary, Ḥassan M. 1932. 'The Second Oldest Islamic Monument Known Dated AH 71 (AD 691) From the Time of the Omayyad Calif 'Abd el-Malik Ibn Marwan', *Journal of the Royal Asiatic Society* 2: 289-93.
- Frantz-Murphy, Gladys. 2001. *Corpus Papyrorum Raineri: Arabic Agricultural Leases and Tax Receipts From Egypt 148-427 A.H./765-1035 A.D.*, Wenen: Hollinek.
- Grohmann, Adolf. 1952. *From the World of Arabic Papyri*, Caïro: Al-Maaref.
- Grohmann, Adolf. 1957. 'Greek Papyri of the Early Islamic Period in the Collection of Archduke Rainer', *Études de Papyrologie* 8: 5-40.
- Hoyland, Robert G. 2014. 'The Earliest Attestation of the Dhimma of God and His Messenger and the Rediscovery of P. Nessana 77 (60s AH/680 CE)', in: Asad Q. Ahmed et al., edd. *Islamic Cultures, Islamic Contexts: Essays in Honor of Professor Patricia Crone*, Leiden: Brill, 51-71.
- Hoyland, Robert G. 2017. 'Reflections on the Identity of the Arabian Conquerors of the Seventh-Century Middle East', *Al-'Uṣūr al-Wuṣṭā* 25: 113-40.
- Kießling, Emil et al., edd. 1997. *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten* 20, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Khan, Geoffrey. 1992. *Selected Arabic Papyri* (Studies in the Khalili Collection I), Oxford: The Nour Foundation & Oxford University Press.
- Kubiak, Władysław B. 1987. *Al-Fustat: Its Foundation and Early Urban Development*, Caïro: American Research Center in Egypt.
- Levy-Rubin, Milka. 2011. *Non-Muslims in the Early Islamic Empire: From Surrender to Coexistence*, New York: Cambridge University Press.
- Mayerson, Philip. 1989. 'The Word Saracen (Σαρακηνός) in the Papyri', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 79: 283-87.
- Morelli, Federico. 1996. *Olio e retribuzioni nell'Egitto tardo (V-VIII d.C.)*, Florence: Istituto Papirologico 'G. Vitelli'.
- Morelli, Federico. 1998. 'Legname, palazzi e moschee: P.Vindob. G 31 e il contributo dell'Egitto alla prima architettura islamica', *Tyche* 13: 165-90.
- Morelli, Federico. 2001. *Corpus Papyrorum Raineri, Griechische Texte XV. Documenti greci per la fiscalità e la amministrazione dell'Egitto Arabo*, Wenen: Hollinek.

- Morelli, Federico. 2002. 'Gonachia e Kaunakai nei papiri con due documenti inediti (P.Vindob. G 1620 e P.Vindob. G 18884) e uno riedito (P.Brook. 25)', *Journal of Juristic Papyrology* 32: 55-81.
- Morelli, Federico. 2010^a. *Corpus Papyrorum Raineri, Griechische Texte XV. L'archivio di Senouthios Anystes e testi connessi: Lettere et documenti per la costruzione di una capitale*, Berlijn/New York: De Gruyter.
- Morelli, Federico. 2010^b. 'Consiglieri e comandanti: I titoli del governatore Arabo d'Egitto *symboloulos* e *amīr*', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 173: 158-66.
- Morimoto, Kosei. 1981. *The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period*, Kyoto: Dohosha.
- Morimoto, Kosei. 1994. 'The *Dīwāns* as Registers of the Arab Stipendiaries in Early Islamic Egypt', in: Raoul Curjel & Rika Gyselen, edd. *Itinéraires d'orient: Hommages à Claude Cahen, Res Orientalis VI*, Leuven: Peeters, 353-66.
- al-Qāḍī, Wadād. 2015. 'Death Dates in Umayyad Stipends Registers (*Dīwān al-'Aṭā'*)? The Testimony of the Papyri and the Literary Sources', in: Adreas Kaplony et al., edd. *From Bawīt to Marw: Documents from the Medieval Muslim World*, Leiden: Brill, 59-82.
- Rémondon, Roger. 1952. 'Ordre de paiement d'époque arabe pour l'impôt de capitation', *Aegyptus* 32: 257-64.
- Sijpesteijn, Pieter J. & Klaas A. Worp. 1983. *Corpus Papyrorum Raineri, Griechische Texte V*, Wenen: De Gruyter.
- Sijpesteijn, Petra M. 2007. 'New Rule over Old Structures: Egypt after the Muslim Conquest', in: Harriet Crawford, edd. *Regime Change in the Ancient Near East and Egypt: From Sargon of Agade to Saddam Hussein, Proceedings of the British Academy* 136, Londen: British Academy, 183-200.
- Sijpesteijn, Petra M. 2008. 'A Seventh/Eighth-Century List of Companions from Fustat', in: Francisca A.J. Hogendijk & Brian P. Muhs, edd. *Sixty-Five Papyrological Texts Presented to Klaas A. Worp on the Occasion of his 65th Birthday* (Pap. Lugd. Bat. 33), Leiden: Brill, 369-77.
- Sijpesteijn, Petra M. 2011^a. 'Army Economics: An Early Papyrus Letter Related to 'Aṭā' Payments', in: Roxani E. Margariti et al., edd. *Histories of the Middle East: Studies in Middle Eastern Society, Economy and Law in Honor of A. L. Udovitch*, Leiden: Brill, 245-68.
- Sijpesteijn, Petra M. 2011^b. 'Building an Egyptian Identity', in: Asad Q. Ahmed et al., edd. *The Islamic Scholarly Tradition: Studies in History, Law, and Thought in Honor of Professor Michael Allen Cook*, Leiden: Brill, 85-106.
- Sijpesteijn, Petra M. 2012^a. 'Seals and Papyri from Early Islamic Egypt', in: Ilona Regulski et al., edd. *Proceedings of the International Workshop on Seals and Sealing Practices from Ancient Times till the Present Day: Developments in Administration and Magic through Cultures*, Leuven: Peeters, 171-82.
- Sijpesteijn, Petra M. 2012^b. 'Taking Care of the Weak: An Arabic Papyrus from the Tropenmuseum, Amsterdam', in: Diletta Minutoli, ed. *Inediti offerti a Rosario Pintaudi per il 65° compleanno (P. Pintaudi)*, Florence: Edizioni Gonnelli, 289-94.
- Sijpesteijn, Petra M. 2013. *Shaping a Muslim State: The World of a Mid-Eighth-Century Egypt*

- tian Official*, Oxford: Oxford University Press.
- Sijpesteijn, Petra M. 2014. 'An Early Umayyad Papyrus Invitation for the Hajj', *Journal of Near Eastern Studies* 73: 179-90.
- Sijpesteijn, Petra M. 2017. 'The Rise and Fall of Empires in the Islamic Mediterranean (600-1600 CE): Political Change, the Economy and Material Culture', in: Tamar Hodos, ed. *The Routledge Handbook of Archaeology and Globalization*, Abingdon, New York: Routledge, 652-68.
- Sijpesteijn, Petra M. 2018. 'Expressing New Rule: Seals from Early Islamic Egypt and Syria (600-800)', *The Medieval Globe: Seals: Imprinting Matter, Exchanging Impressions* 4.
- Sijpesteijn, Petra M. Nog te verschijnen. 'Visible Identities: In Search of Egypt's Jews in Early Islamic Egypt', in: Elisabeth O'Connell, edd. *Egypt and Empire: Religious Identities from Roman to Modern Times*.
- Sizgorich, Thomas. 2004. 'Narrative and Community in Islamic Late Antiquity', *Past and Present* 185: 9-42.
- Sizgorich, Thomas. 2009. *Violence and Belief in Late Antiquity*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Thomas, Nicholas. 1991. *Entangled Objects: Exchange, Material Culture, and Colonialism in the Pacific*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Treadwell, Luke. 2009. 'Abd al-Malik's Coinage Reforms: The Role of the Damascus Mint', *Revue Numismatique* 165: 357-81.
- Webb, Peter. 2016. *Imagining the Arabs: Arab Identity and the Rise of Islam*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Worp, Klaas A. 1985. 'Hegira Years in Greek, Greek-Coptic and Greek-Arabic Papyri', *Aegyptus* 65: 107-15.
- Younes, Khaled M.M. 2013. 'Joy and Sorrow in Early Muslim Egypt: Arabic Papyrus Letters, Text and Content' (proefschrift), Leiden: Leiden Institute for Area Studies.